

РОСЛИННА СИМВОЛІКА У ВЕСІЛЬНОМУ ОБРЯДІ УКРАЇНЦІВ: ТРАДИЦІЇ І СЬОГОДЕННЯ

У статті розглядається питання збереження символіки у весільному обряді українців та процеси трансформації в обрядовості наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Акцентована увага на самих важливих елементах з рослинної символіки українського весілля.

Ключові слова: весілля, символіка, коровайний обряд, барвінок, культура, нація, трансформація.

Вчені-культурологи, етнологи усього світу сьогодні працюють над переосмисленням та уважним вивченням розмаїття різних культур та цивілізацій. Тепер для концепції "глобальної історії", яка ґрунтується на ідеї універсальної єдності людства, притаманне визнання самодостатності етнічних соціальних систем та культур. Стає все більш зрозумілим, що лише оригінальними неповторними етнічними культурами буде багата земля і людська спільнота, що стоїть сьогодні перед політичною і економічною уніфікацією.

Українська культура, яка закорінена на своїй території з давнини, сформована на основі племінних локальних особливостей з чіткою структурною єдністю на усій своїй етнічній території розселення етносу. Безперечно, етнокультура українців протягом віків підпадала під вплив культур інших етнічних груп та спільнот, що мігрували через її землі або ж осідали серед місцевого населення. І це ніскільки не вада, а досягнення відкритої багатой культури до нашарувань, які поступово видозмінюючись під впливом автохтонів, ставали структурними компонентами етнічної культури. Як слушно зауважують вчені "Щодо нашарувань, то за тисячоліття їх було багато, до того ж з культур самодостатніх, глибинних, впливових упродовж століть. А це тільки вияскравлює самобутність і силу автохтонної української культури, її духовну органічність і тяглість у просторі і часі"¹.

Наприкінці ХХ сторіччя у світовій науці досить рельєфно вирізняються нові тенденції щодо поглиблення знань про світові, етнічні, релігійні особливості людства. Вчені переосмислюють тезу про унікальність західного способу існування, побуту та культури. "На зміну їй (тезі про унікальність західної культури – В.Б.) було висунуто тезу рівноцінності й еквівалентності цивілізацій, оскільки на даний час відсутні критерії, які уможливили б їх порівняльну оцінку"². У такому сенсі більше уваги звертається на давні цивілізації в культурі яких збережено багато архаїчних елементів цієї культури. Символіка родинної і календарної обрядовості українців, особливо пов'язана із культом хліба, становить певного роду феномен народної духовної культури сьогодення і є компонентом світових цінностей.

Враховуючи велику внутрішню порожнечу людини сучасного суспільства, втрату духовних чинників, матеріалізацію сакрального, тема вивчення знакової системи символіки традиційної української культури набуває в аспекті збереження культур народів світу особливої актуальності.

Предметом нашого вивчення стала символіка весільного обряду українців у традиційному вимірі і сьогоденні. Важливо простежити стійкість окремих елементів обряду та процеси трансформації на початку ХХІ ст. Особливо важливо побачити ціннісний аспект у ставленні сучасної людини до природи, традицій, хліба, звичаїв, обрядів, оскільки саме ці компоненти культури є певними критеріями норми, ідеалу, сакрального і профанного.

Одним із стійких атрибутів весільного обряду сучасного міста і села є весільний коровай, символічне значення якого досить глибоке і неоднозначне, бо хліб це символ добробуту, щастя,

гостинності, щасливої долі людини тощо. Варто прислухатися до думки Євгена Юнацького, який свого часу написав правдиві слова про значення символіки в культурі кожного народу. Зокрема, він зауважував: "Саме тому, щоб знати й розуміти історію культурного життя тої чи іншої нації, треба знати й розуміти ті символи, що вона їх уживає. З часом вони відмінюються, набирають іншого значення, але в кожен відповідну добу і в кожній відповідній нації вони мають цілком точне значення, не знаючи якого, не можна, як слід зрозуміти її життя й історії, не можна, як слід зрозуміти її творчого духу"³.

До проблеми вивчення символіки весільної атрибутики зверталось чимало вчених у попередні століття. Зокрема, відомий етнолог М.Сумцов відзначав, що серед слов'янських народів по повноті обрядового вживання хліба перше місце займає українське весілля. Ґрунтовно досліджуючи обрядовий весільний хліб, він підкреслював, що неможливо зібрати й систематизувати всі часткові прояви обрядового хліба на весіллі з причини їх численності й різноманітності⁴.

У найдавніших джерелах про звичаї та побут українців головним атрибутом весілля фігурує коровай. Дослідники відзначають, що ще в XI ст. жодна весільна трапеза в Давній Русі не відбувалася без короваю і сиру⁵.

Весільний хліб на всій території України в процесі розвитку набирає різноманітних форм і назв. Найбільш поширеною формою весільного хліба була висока кругла паляниця, оздоблена квітами, шишками, пташками з тіста, яка називалася "коровай", "коровгай".

Численні записи етнографів весільного обряду в Україні XIX – XX ст. містять відомості про багатий ритуал виготовлення і розподілу короваю та весільного печива з обрядодіями й супроводом весільних пісень, якого дотримувалися до 60 – 70-х років XX ст. На Україні, власне саме весілля розпочиналося із запрошення коровайниць – жінок, які випікали обрядовий хліб. Вчинення тіста та виготовлення короваю відбувалося з дозволу старости та благословення матері:

Благослови, Боже,
Ще й рідная мати,
Нашому дитяті
Коровай ладнати...⁶

Окрім короваю, випікали ще й весільне печиво, яке мало різноманітні локальні назви і функціональне призначення. Для частування дружок, коровайниць, а також запрошення весільних гостей виготовляли фігурне печиво: *калачі, шишки, гуски, качки, голубці* тощо. Окрему групу весільного печива становили *лежень, чоботи, медяники* (Полтавщина, Кіровоградщина, частково Херсонщина), *струцлі, калач* (Київщина, Житомирщина), *пряха, борона, плаксун, лежень, бугай* (Херсонщина, Дніпропетровщина, Запоріжжя), *крученик* (Закарпаття), які призначалися для обміну між родичами молодого і молодої. Тут весільне печиво відіграло символічну функцію поріднення двох родин.

У південно-східних регіонах України паралельно з короваєм випікали (*дивень, гільце*) для обдарування дружок і світилок. Локальні назви дивня: *теремок, гільце, солодке, дивне*⁷.

На початку XX ст. в окремих районах Півдня України при обдаруванні родини дивень з гілочками замінив коровай.

Важливе ритуальне значення у багатьох сімейних обрядах мала і паляниця. Гості, йдучи на весілля, брали із собою замотаний у спеціальну хустину чи рушник, хліб. Ним зустрічали і проводжали наречених, сватів. З двома хлібами йшов молодий по молоду, а не з букетом квітів, як це поширено, починаючи з кінця XX ст.

Наречена з хлібом переходила до свекрухи. Коли їй давали дві хлібини, то свахи виконували обрядову пісню:

Ой не жалуй, матінко, за мною,
Не беру я нічого з собою.
Тільки беру двоє хлібів зо стола –
Зоставайся, матінко, здорова⁸.

Однак головним за своїм функціональним призначенням на весіллі був коровай. У XIX – до середини XX ст. його переважно випікали в домі нареченого і нареченої й лише в окремих

районах Львівщини тільки в нареченого. При цьому гості нареченого в складчину купували у родички молододі стрічку і обв'язували нею коровай, ставили в нього чотири гілочки калини і клали зверху кілька монет. Прикрашений таким чином коровай урочисто несли двоє одружених чоловіків до хати молододі, там урочисто ставили на столі, де він стояв цілий тиждень до закінчення весілля. Урочисте ставлення короваю на стіл, супроводжували весільною піснею:

Красний коровай, красний,
Як місячко ясний,
Краснейко см го ввили
Й калинков намаєли,
Бисмо ся похвалили.
Наш коровай на столі,
То нам буде на славі⁹.

В окремих селах українсько-російського пограниччя випікали коровай лише у домі нареченої, прикрашаючи його густо пташечками із пряникового тіста. Ставили його на столі, обв'язували двома рушниками, а над короваєм укріплювали дві дуги з солодкого дерева, обвиті червоними стрічками, листям барвінку, колосками пшениці. У неділю, коли молодий приїжджав зі своїм почетом за нареченою, коровай розбирали дружка і піддружка молодого. Знявши з хліба рушники, вони перев'язували ними один одного через плече. Дівчат-дружок нареченої обдаровували "пташками" – прикрасами з короваю¹⁰.

В усіх випадках ритуальний розподіл і споживання обрядового хліба символізував поріднення двох сімей і освячення громадою новоствореної родини.

Збереження і побутування коровайного обряду на весіллі протягом багатьох століть підтверджує його магічну функцію у минулому. Наявність численних вірувань, обрядових пісень пов'язаних з виготовленням, прибиранням та розподілом короваю свідчить про те, що обрядовий хліб мав забезпечити щасливе життя молодій сім'ї, добробут, злагоду у шлюбі. Для того, щоб подружжя було дружнім, жінок-коровайниць зв'язували рушником, всю роботу вони повинні були виконувати разом: місити тісто, виліплювати оздобу тощо. Щоб молоді прожили свій вік у парі, запрошували парне число коровайниць (локальна відмінність на Поліссі та подекуди на Волині число жінок до виготовлення весільного хліба було сім, що також тут означало забезпечення щастя нареченим). За магією подібності, коровайницями могли бути лише одружені жінки, які щасливі у сімейному житті. Не брали вдовиць та розлучених.

Про те, що коровай мав принести молодій родині щастя, відображено в обрядовій поезії:

Коровайноє тісто
Да побігло на місто –
Чи по сир, чи по маслечко,
Чи по добреє щастячко¹¹.

Для забезпечення добробуту і любові між нареченими в окремих районах Центральної України та Поділля при виготовленні короваю, воду у якій коровайниці обмивали руки з тіста, виносили під солодку яблуню або на тік, співаючи при цьому обрядових пісень, зокрема:

На тік воду носили
Ще й Бога просили:
Роди, Боже, жито,
Жито ще й пшеницю,
Ще й рожевії квіти,
Щоб любилися діти¹².

Люди здавна вірили, що вдало спечений коровай символізує щасливе життя молодій родині, тріснутий – розлучення, а загничений сильніше – сердиту вдачу майбутньої невістки чи зятя.

У минулому цей обрядовий хліб виконував, очевидно, і певну правову функцію. Про це можна судити із того, що коровай виготовляли лише до першого одруження, вдовам та вдівцям його не випікали; гостина ж при укладанні шлюбу без приготовленого короваю вважалася не весіллям а вечіркою. Важливим аргументом на користь правової функції короваю є той факт,

що у минулому його готував рід. Як відгомін родових відносин широко побутував до середини ХХ ст. звичай приходити на обряд приготування весільного хліба з борошном, яйцями, солодощами. На території Правобережної України, а в окремих районах і Слобожанщини ще до 60 – 70-х років ХХ ст., навіть зберігалися весільні пісні до звичаю:

Ой як же я на коровай ішла,
Коробочку яєчок несла;
Передибали мене хлопці
Та побили яйця в коробці,
Зробили мені біду:
З чим же я на коровай піду¹³.

Цікаво, що навіть тепер, коли коровай замовляють у кафе чи ресторанах, гості подекуди на Житомирщині та Вінниччині напередодні шлюбу приходять з тими ж традиційними гостинцями: яйцями, борошном, цукром, коли йдуть не пекти, а лише прикрашати весільний обрядовий хліб.

На пограниччі східного і західного Поділля на Хмельниччині й досі зберігається звичай приготування короваю лише у родичів наречених. Як правило, коровай випікає рідна тітка по материнській лінії або дядина, тобто дружина рідного дядька по матері. В даному випадку обрядові дієства при виготовленні короваю фактично втрачені. Родичка, яка має приготувати коровай, може його замовити у сільської майстрині або у кафе. Проте зберігається обрядодія урочистого перенесення короваю до помешкання обох молодих. У день весілля (тепер найчастіше це субота, раніше – неділя) молоді у супроводі бояр, дружок та музик йдуть за короваєм. У тітки їх пригощають за столом, вручають на рушнику обрядовий хліб, а також завітчане деревце – гільце. Подякувавши, молоді ще раз запрошують тітку на весілля і у тому ж супроводі повертаються до хати нареченої. Попереду усіх бояри несуть, високо піднявши коровай і гільце, а свахи танцюють і співають обрядових пісень, у яких вказується на роль роду при виготовленні основного символу весілля:

Короваю, короваю,
Везем тебе коло гаю.
Коло гаю понад Дунай,
Ти, Ганнусю, не думай.
Іде твоя родинонька,
Везе тобі коровай
Не житній, а пшеничний –
Всій родині величний!
Пшеничний, петльований
Родом дарований.

Мати нареченої зустрічає гостей з короваєм на порозі хати під супровід пісні, яка вказує знову ж на подяку своєму родові:

Ой стій, ворон коню,
На й ся родині вклоню,
За той дар величний,
За коровай пшеничний.

Про родову участь у випіканні обрядового хліба свідчить наступна обрядова пісня, яку виконують, коли кладуть коровай на стіл:

Щаслива Ганнуса у Бога –
Спекла її тітуня коровай
Під ним подошва залізна,
Над ним обручка златиста,
Навколо китиці з пшениці, –
Сплескали коровай сестриці¹⁴.

Тут очевидна сильна роль в обряді материнської лінії, що вказує на матрилокальне поселення сім'ї у далекому минулому.

Про правову функцію обрядового хліба свідчить і поширений у минулому звичай випікати коровай і при поховальному обряді, при похованні неодружених людей, незалежно від їхнього віку. У народі побутувало вірування, що кожна людина має одружитися і виготовлення короваю при похованні неначе санкціонує родом шлюб у потойбіччі. Його потім ділили на цвинтарі серед усіх присутніх. Цікаво, що цей звичай досить широко побутує і до теперішнього часу. Його дотримуються як у селах, так і у містах.

За припущенням відомого дослідника обрядового хліба українців М.Сумцова, символіка короваю пов'язана також із культом сонця, місяця, зірок. Це підтверджує й обрядовий фольклор. Наприклад:

Ой оглянься, Марусю, оглянься,
Як твій коровай убрався,
Золотим обручем обнявся,
З ясным сонечком зрівнявся¹⁵.

За значенням і символікою тотожним коровайному є барвінковий обряд, який широко побутував на Подністрів'ї, в Карпатах і Закарпатті. Часом паралельно із випіканням короваю чи калача, а часом заміняючи обрядовий хліб. Такі обрядодії, як урочисте збирання барвінку, материнське благословення на плетіння першої квітки, участь у вінкоплетинах жінок, що живуть щасливо у першому шлюбі й сімейній згоді, підтверджують ізофункціональність цих двох явищ. Почасти традиція, особливо у Карпатському регіоні, зберігається до тепер. Подібно до коровайного обряду барвінковий вінок виплітали тільки тим, хто вступав у шлюб вперше.

Протягом другої половини ХХ ст. відбувалися значні зміни у весільному обряді українців на усій території України. На радянській частині України руйнація самої структури традиційного весілля почалася ще у роки Голодомору 1932 – 1933 років, під час масових репресій, колективізації, наступу войовничого атеїзму. На західних землях традиції шанувалися довше, оскільки радянська влада прийшла туди після 1939 року. Втручання влади у проведення сімейних обрядів, численні заборони та переслідування призвели до значного скорочення весілля у часі та значно збіднили його ритуальну основу. Після другої світової війни спостерігалось певне відродження традиційних форм обрядовості і найбільше саме весільного обряду як особливо значимої події у житті людини. Процес цей відбувався поволі, відразу після війни обмежувалися невеличкими вечірками бо не було за що справляти весілля.

У 1960 – 1970-ті роки на динаміку змін у сімейних обрядах впливали різні фактори, серед яких прискорені процеси урбанізації. В цей час навіть була спроба, під впливом міста, у сільській місцевості коровай на весіллі замінити тортами. Явище мало тимчасовий успіх і не набуло традиції. Поступово під впливом посиленої міграції селян до міста почалося проникнення сільських традицій свят до міського побуту. Власне відбувався взаємовплив між сільською і міською традицією. Дуже заважала цим природнім процесам функціонування і взаємозбагачення традиційної культури ідея влади денаціоналізувати, уніфікувати всю обрядовість. Для вироблення загальнорадянської обрядовості була створена спеціальна урядова Комісія з вивчення та впровадження радянських свят та обрядів при Раді Міністрів УРСР (1969 р.)

Після здобуття Україною незалежності пожвавилися процеси трансформації в культурі та побуті населення усіх етнографічних районів України. Як слушно зауважують дослідники, "Весілля періоду 1980-х – 90-х років до початку ХХІ століття втратило традиційні елементи. Сучасний весільний ритуал є значно скороченим. Так, "випав" обряд випікання короваю – коровай вже замовляють у пекарні. Запрошення весільних гостей здійснюється спеціальними листівками, а не випічкою (калачем чи шишкою)... Проте, незважаючи на ряд історичних та соціальних умов, у сучасній весільній обрядовості до сьогодні збережені найважливіші атрибути шлюбно-правової санкції: весільне дерево – гільце, коровай, кожух, хліб, калачі"¹⁶.

Варто відзначити, що справді, незважаючи на помітні зміни у весільному обряді, різнопланових запозиченнях від західного весільного букета для нареченої та обряду кидання його молодою поміж молодь, до прикрашання машин. Тепер ляльку на капоті машини замінили не менш вульгарні пишні вінки та інші сучасні атрибути фальшивої престижності. Та однаково констатуємо, що такий символ українського весілля як коровай присутній тепер обов'язково на кожному весіллі у місті і селі. Його справді здебільшого замовляють у закладах громадського

харчування, на хлібних заводах. Звісно, при цьому втрачена обрядова поезія, якою супроводжували обряд випікання. Хоч треба відзначити, що в окремих, більш віддалених селах від великих міст, ще зберігається традиція випікати коровай у домашніх умовах. Це явище можна зустріти у південних районах Вінниччини, Хмельниччини, Одещини, Кіровоградщини та інших регіонів. Більше того, традиція готувати до весілля коровай поширилася серед представників інших етнічних груп, які проживають в Україні. До нині зберігається традиція готувати на весілля коровай серед української діаспори в Румунії, серед українців Польщі (Північне Підляшшя), серед українців південно-східних районів Росії. Українська діаспора в Америці та Канаді, під впливом Заходу, значно модернізувала форму короваю, яка тепер виглядає триярусною спорудою з окремих тортів, складених один на один. Таку форму швидко запозичили українці західних областей України, оскільки почастишало спілкування з родиною за океаном. Вони привнесли до такої форми ще й свою прикрасу з двох цукрових лебедів зверху або весільних обручок. Хоч ми спостерігаємо появу нових запозичень серед весільних страв та коровай традиційної форми побутує паралельно з запозиченнями. В Українському Музеї в Нью-Йорку (США) співробітники музею вже не один рік проводять курси навчання випікання українського обрядового хліба, у тому числі і весільного короваю, який замовляють нащадки українців, які вже асимілювалися у мовному відношенні. Запит на таку науку постійний і курси функціонують щосуботи, де подаються не лише рецепти виготовлення, але відбувається повністю процес випікання обрядового хліба. Найбільший інтерес до символіки весільного хліба.

Отже, традиція використання рослинної символіки в українському обряді весілля, хоч і зазнала змін, та продовжує побутувати в культурі сьогодення.

¹ Кононенко Петро. Свою Україну любіть... – К., 1996. – С. 85.

² Удовик Сергій. Передмова від видавця // Каюя Роже. Людина та сакральне. – К., 2003. – С. 8.

³ Онацький Євген. Українська мала енциклопедія. Кн. XIV. – Буенос-Айрес, 1965. – С. 1726.

⁴ Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885. – С. 56 – 59.

⁵ Щапов Я.Н. Брак и семья в Древней Руси. // Вопросы истории. – 1970. – № 10 – С. 217.

⁶ Наукові архівні фонди рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України (далі – фонди ІМФЕ). – Ф. 14-5. – Од. зб. 452. – Арк. 75.

⁷ Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі. – К., 1979. – С. 33.

⁸ Фонди ІМФЕ. – Ф. 14-5. – Од. зб. 452. – Арк. 76.

⁹ Бойківське весіле в Гвіздци Турчанського повіту. – Львів, 1908. – С. 5.

¹⁰ Николаев А. Свадебные обряды малоруссов Суджанского уезда. – М., 1856. – С. 30 – 35.

¹¹ Шишацкий Иллч А. Містечко Олишевка. – Чернігів, 1854. – С. 75.

¹² Весілля. Кн. I. К., 1970 – С. 389.

¹³ Весілля. Кн. II. – С. 380.

¹⁴ Цей і попередні зразки фольклору див.: Фонди ІМФЕ. – Ф. 14-5. – Од. зб. 471. – Арк. 20.

¹⁵ Там само. – Ф. 14-4. – Од. зб. 47. – Арк. 34.

¹⁶ Пилипак Максим. Трансформація весільної обрядовості населення південно-східного Поділля (20 – 30 рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) // Етнічна історія народів Європи. 2008. Вип. 25. – С. 72 – 73.

Статья посвящена изучению использования растительной символики в современном свадебном обряде украинцев. Особенное внимание уделено обрядовому хлебу – короваю.

Ключевые слова: коровай, свадьба, трансформация, барвинок, традиция, обряд, символика.